

העצמתן של נשים ערביות-פלסטיניות בישראל בגיל אמצע החיים לאחר קבלת רישיון הנהיגה

מרים עבד אל רחים

בשנים האחרונות ניכר גידול בשיעור הנשים הערביות-הפלסטיניות בישראל הלומדות נהיגה, רבות מהן אף בגיל אמצע החיים. בתקופה זו מתרחשים שינויים תרבותיים משמעותיים במעמד הנשים הערביות-הפלסטיניות בישראל, והן מוצאות בה הזדמנות לחזק את האינדיבידואליות שלהן. על רקע שינויים אלו הנהיגה משמשת להן זירת מאבק לשינוי ולעיצוב של המרחב הפיזי שלהן במחאה על אמצעי הפיקוח וההגבלה המופעלים עליהן. במרכז המאמר עומדת אפוא השאלה: כיצד קבלת רישיון נהיגה בגיל אמצע החיים תורמת לחייהן של נשים ערביות-פלסטיניות בישראל? טענתי היא כי רישיון הנהיגה תורם לתחושת ההעצמה של הנשים הן מבחינה אישית והן מבחינה מגדרית. טענה זו תיבחן במאמר בהקשר של ההחלטה העומדת בבסיס לימוד הנהיגה בגיל זה, באמצעות ראיונות מובנים למחצה עם 16 נהגות חדשות ערביות-פלסטיניות ממרכז הארץ בנות 41-61.

ממצאי המחקר מצביעים על מגמות של שינוי לעומת מגמות של שימור בכל הנוגע לקבלת רישיון הנהיגה. מגמת השימור בולטת בעיקר בסדר העדיפויות של הנשים, המציבות את הבית ואת המשפחה בראש סדר העדיפויות שלהן. עם זאת, ניכרים בהן ביטויים של העצמה כאשר הן מצליחות לזהות את הכוח

* מרים עבד אל רחים, התכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
דואר אלקטרוני: miryam.rahim@gmail.com

אני מודה לנשים הרבות שהעירו על גרסאות קודמות של המאמר, וכמובן לכל מי שהסכימו להתראיין.

ואת הדיכוי הפועלים בחייהן בהסדרתן המגדרית בתפקידיהן המסורתיים. הן מצליחות להוביל את חייהן לרמה רצויה של מסוגלות ומימוש עצמי בזכות עצמן ולהיות ערניות לצורכיהן – חירות וחופש, בידור ופינוק, לימוד ועבודה.

מילות מפתח: נשים ערביות-פלסטיניות, רישיון נהיגה, נהיגה, ניידות, גיל אמצע החיים, חברה פטריארכלית, מעמד האישה, שוליות מרובה, הסדרה מגדרית חדשה, העצמה

הנהיגה בימינו, כצורה של ניידות, היא תופעה המעוגנת עמוקות בחיי היום-יום. היא הפכה לדבר כה שכיח עד שכמעט אין הבדל בינה לבין הרגלים שגרתיים של התנהגותנו. קבלת רישיון הנהיגה היא רכיב חשוב ברווחתם של אנשים בעולמנו המודרני, ויש לה השפעה מכרעת על איכות החיים ועל אורח החיים שלנו כדרך לרכישת שליטה, עצמאות והעצמה (Bergstad et al., 2011).

שאלת הנהיגה היא מד-חירות לנשים בחברה פטריארכלית ככלל, והכפפתן לגברים וחיוק קשרים מגדריים מיושמים בעיקר בהגבלת ניידותן. בחברה הערבית-הפלסטינית בישראל בפרט, ניידות הנשים בכל תחומי החיים מושפעת מן הנורמות הפטריארכליות ומן הערכים התרבותיים בחברתן (Scholten, Friberg, & Sanden, 2012), המקנים לגבר סמכויות יתר מכוח הקשר ההיררכי, שבו האב, האח ובן הזוג מוגדרים כבעלי השליטה הדומיננטית. ריתוקן של הנשים לבית ומעקב אחר צעדיהן מבטיחים להם את הישארותן במקומן – חלשות, כנועות, תלותיות וזקוקות תמיד לגברים – כך שלא יהיו איום עליהם. נהיגה וניידות עשויות אפוא להוות יחד סוכן פעיל בהפרת האיוון בעמדות ובעקרונות מגדריים הקיימים בחברתן. למעשה, קבלת רישיון נהיגה היא זירה למשא ומתן שנשים ערביות-פלסטיניות בישראל מנהלות על מעמדן ועל תפקידיהן (בן-עמי ארד, 2004; עמית, 2012).

מעמדן של הנשים בחברה הערבית-הפלסטינית בישראל הוא נושא למחקרים פמיניסטיים רבים, בייחוד בשנים האחרונות (ראו, למשל, אבו-רביעה-קווידר ווינר-לוי, 2010; ברכאת, 2016; מלר, 2017), ולפיהם מתרחשים במעמדן שינויים איכותניים וכמותיים בתחומים רבים. למרות זאת, ולצד עלייתו של מעמד הביניים הפלסטיני בישראל ואימוץ אסטרטגיה של הסתגלות למציאות הישראלית (חידר, 2013), מעמד הנשים בחברה זו אינו עשוי מקשה אחת, וההתייחסות אליהן משתנה מיישוב אחד לאחר ומושפעת ממשנתנים, כגון מעמד, השכלה, מידת הדתיות ומיקום גאוגרפי. בכל הנוגע למעמדן בבית וליחסיהן עם בן זוגן, עדיין מתקיימים במקרים רבים יחסי כוח, שבהם הנשים הן בעמדת חולשה וייצוגן במרחב הציבורי מועט (עזאזה, אבו-בקר, הרץ-לורוביץ וגאנס, 2009).

במילים אחרות, נשים ערביות-פלסטיניות בישראל מצויות בצומת של הזדמנויות חדשות מצד אחד, ושל כוחות רבי-עוצמה של הדרה ושליטה, מן הצד האחר (סער, 2007).

הזדמנויות אלו ראויות לציון בקרב נשים באמצע החיים, שהבחינו כי הגיע הזמן לפרוץ את מעגלי הדיכוי ברבדיו השונים. רובד אחד שהן משתמשות בו הוא לימוד הנהיגה וקבלת רישיון הנהיגה.

בשנים האחרונות רבות הן הנשים הערביות-הפלסטיניות בישראל הלומדות נהיגה בגיל אמצע החיים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2019א, לוח 4, עמ' 35). עבודתי כמורה לנהיגה זימנה לי אפשרות לעקוב מקרוב אחר תלמידותי שקיבלו רישיון נהיגה לאחר גיל 40 ולהבחין, כחוקרת, שחיי רובן פנו תפנית חדה עקב כך: אורח חייהן השתנה, וכך גם מודעותן לעצמן ולצורכיהן - מצב שהניע אותי לחקור סוגיה זו. לנושא הנהיגה בכלל, ונשים ונהיגה בפרט, יש פוטנציאל אנליטי של משמעויות מעשיות, סמליות, פוליטיות, כלכליות, חברתיות, תרבותיות ופילוסופיות. מאמר זה מתמקד בתפיסותיהן של נשים ערביות-פלסטיניות בישראל בגיל אמצע החיים בכל הנוגע לאופני התפתחותן והעצמתן לאחר קבלת רישיון הנהיגה.

שוליות מרובה

הנשים הערביות-הפלסטיניות בישראל סובלות מן ההשלכות החמורות ביותר של השוליות המרובה הניכרת בכמה היבטים של אפליה והדרה, מן החמורים בישראל בתחום האזרחות הפוליטית, הכלכלית והחברתית (מנאע, 2008; ע'אנם, עלי ואבו ג'אבר-נג'ם, 2005). מעמד זה מציב אותן בפני אתגר משולש: שוליות לאומית - השתייכותן למיעוט הערבי-פלסטיני במדינת ישראל, שוליות בקהילה - היותן נשים בקהילה פלסטינית פטריארכלית, ושוליות מגדרית - היותן נשים החיות בישראל (יזבק וקוזמא, 2017).

שוליות לאומית

קיומו של הסכסוך הפלסטיני-הישראלי, השוני בדת, בתרבות ובשפה והחיים במדינה אתנוצנטרית, המגדירה את עצמה כ"מדינה יהודית" או כ"מדינת היהודים" (ג'בארין, 2010; סמוחה, 2017), גורמים לאי-שוויון בחלוקת המשאבים (עלי וענבר, 2011) ולהעדפה של האזרח היהודי על פני האזרח הפלסטיני במדינה (רודניצקי, 2014). יותר ויותר נשים ערביות-פלסטיניות בישראל מתאמצות לפרוץ את מעגלי הדיכוי הלאומי ברבדים שונים. הישגיהן עצומים, כך ששינויים תרבותיים משמעותיים מתרחשים בחייהן. שינויים אלו מתבטאים בעיקר ברכישת השכלה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2016, לוח 8.72, בתעסוקה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2015, תרשים 3, עמ' 3) ולאורך שנים גם בירידה ניכרת בשיעורי הפריון (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2018, לוח 3.13). מידת השינויים תלויה במאפיינים שונים של הנשים הערביות-הפלסטיניות בישראל, כגון מעמדן החברתי, רמת דתיותן ומקום התיישבותן הגאוגרפי, כך שאין דרך אחת פשוטה לייצג אותן, גם אם האתגרים העומדים בפניהן דומים (אבו-רביעה-קוידר ווינר-לוי, 2010).

שוליות בקהילה

על אף השינויים שצוינו, נשים ערביות-פלסטיניות בישראל עדיין סובלות מאילוצים כלכליים ומאפליה, הנכפים עליהן בקהילה יותר מאשר על גברים, הן בתוך המשפחה והן מחוצה לה. הן נתונות גם למצבי אי-שוויון ודיכוי בתחומי חיים רבים, ובהם כלכלה ותעסוקה, פוליטיקה, חינוך והשכלה (גרא, 2015), והן עדיין מתמודדות עם חסמים חברתיים, משפחתיים ורתיים המונעים מהן לממש את זכותן לחופש ולשוויון זכויות אמתי (חאג'יחיא, 2005). נוסף על כך, הגברים ממשיכים לפקח עליהן מתוך שמירה על טהרת גופן ועל כבוד המשפחה (חסן, 2006). גם התמקמות הנשים במרחב הציבורי אינה משחררת אותן מן הפיקוח, המתהדק בעילה של דאגה (ברכאת, 2016).

הפטריארכיה מייצרת דומיננטיות של גברים ודיכוי נשים הן במרחב הפרטי והן במרחב הציבורי. דומיננטיות זו מתגלמת בחיי המשפחה ובמוסדות חברתיים אחרים ומשתקפת בתרבות ובהתנהגות של האנשים ובעמדותיהם (Habiba, Ali, & Ashfaq, 2016). החברה הערבית-פלסטינית בישראל ספוגה בנוקשותו של המבנה הפטריארכלי המקנה לגבר סמכויות יתר הן במרחב המשפחתי והן במרחב הציבורי, והיא מגנה על סמכות זו באמצעים רבים (חאג'יחיא, 2005). הסמכות הפטריארכלית הפלסטינית הצליחה לשמר את מעמדה המסורתי למרות השינויים המתחוללים. כך נמצא כי במרחב הפרטי נשים עדיין נחשבות נחותות לעומת גברים בהיררכיה המשפחתית, ובמרחב הציבורי הן עדיין נתפסות כמייצגות את כבוד המשפחה (ג'מאל ובסול, 2011), כלומר הפטריארכיה ממשיכה לשלוט בנשים כמעט בכל גיל ובכל סטטוס – בכל היבט של חיי היום-יום. כך היא פוגמת בהישגים של שיפור מעמד האישה, מרדדת את תוכנם ותורמת למועקה נפשית וחברתית בקרבן (אבו-בקר, 2008).

שוליות מגדרית כללית

הסדרה מגדרית היא השליטה בנשים באמצעות הידע המגדיר להן תפקידים ברורים: נישואין, משפחה וילדים, ושיפוט התנהגותן בעיקר דרך תפקידים אלו כהולמת או כבלתי הולמת מבחינה חברתית נשים ונשיות (Abrams, 2003). שליטה זו מגדירה למעשה את המרחב שראוי לאישה להימצא בו. דוגמה לכוח הפועל בהסדרה מגדרית היא ההבחנה בין המרחב הפרטי לבין המרחב הציבורי (ג'מאל ובסול, 2011; הרצוג, 2009; יחיא'יונס והרצוג, 2005).

הכוח הפועל בהסדרה מגדרית על נשים במשפחה מוטמע ומופנם בתודעה החברתית, וחיי השגרה מתנהלים בהסדרה זו כמובנים מאליהם. את המידה שבה נשים בחברה הערבית-פלסטינית בישראל מקבלות הסדרה זו או מתנגדות לה ניתן לבחון דרך השינויים החלים בדפוסים אלו, כגון העלייה בגיל הנישואין והלידה וחופש הבחירה בן הזוג (אבו-רביעה-קוידר ווינר-לוי, 2010; גילת, 2006). לצד צמיחתו וגיבושו של מעמד הביניים הפלסטיני בישראל ואימוץ אסטרטגיית ההסתגלות למציאות הישראלית (חידר, 2013) ניתן להבחין בנשים ערביות-פלסטיניות בישראל המשיקות לחברה המערבית

שרוחותיה מנשבות אל בתים רבים. הן חלק מן החברה הישראלית שהן חיות בתוכה, הן נעות בין כבלי מנהגים ומסורות שנתקבעו בחברה ומוטלת עליהן האחריות לשמרם ולהעבירם מדור לדור. בהיבט זה הן נמשכות אל החידושים שבחוץ ורוצות למצוא את שביל הזהב בין שתי המגמות (אוסצקי-לזר, 2009).

ניידות במרחב פיזי וסמלי

חוקרות וחוקרים כתבו והתעניינו באופן מעורבותן של הנהיגה והניידות ביצירה, בחיזוק ובשינוי של משמעות המגדר (Kern, 2005). נהיגה וניידות משקפות ומחזקות את הכוח, לכן חברות פטריארכליות אוסרות על הנשים את הניידות - כדי להשאירן חלשות ונשלטות (Noack, 2011), דוגמת איסור הנהיגה על הנשים בסעודיה, שבוטל רק לאחרונה. לוצ'לאן (Lochlan, 2002) תיארה את השימוש של נשים מערביות בכלים המאפשרים ניידות - מכונות, טלפונים ניידים ועוד - כאמצעים שערכם האינסטרומנטלי מצטמצם לעומת ערכם הסמלי, המבטיח חופש, שייכות חברתית ומעמד. היא אף טוענת כי ניידות, על מגוון ייצוגיה, היא הן השתקפות והן זירה למאבקן של נשים על שינוי ועיצוב של מרחבן הפיזי, והיא משמשת להן כמחאה על אמצעי הפיקוח וההגבלה המרחביים והסמליים עליהן.

נהיגה וניידות של נשים מושפעות מנורמות פטריארכליות ומערכים תרבותיים ונשלטות על-ידי הכוח הגברי (Scholten et al., 2012). מערכת מגדרית זו מגבילה את ניידות הנשים ואת הזדמנויותיהן (Porter, 2011). לעומת זאת, הרחבת חופש התנועה ומתן אפשרות לצאת מחוץ לבית משנים את השקפת הנשים ומרחיבים את מודעותן לסוגיות חברתיות, מגבירים את חשיפתן למרחב הציבורי, מספקים הזדמנויות לאינטראקציה בין האנשים ומשפיעים על המנהגים החברתיים (Naz & Hafeez-ur-Rehman, 2011). יכולת הנהיגה והניידות החופשית נחשבות למנגנון המגביר את העצמת הנשים ואת האוטונומיה שלהן ועושה אותן ערביות לצורכיהן (Porter, 2011; Varghese, 2011). נהיגה וניידות מעצימות נשים גם כשהן מעודדות אותן להיכנס למרחבים ציבוריים, לשוחח עם זרים ולדאוג לפעילויות מגוונות בעצמן ובכך להגביר את ביטחונן העצמי (Raju, 2005). במילים אחרות, להיות אישה ניידת פירושו להיות בעלת שליטה ועצמאות. יכולת האישה לבנות את ניידותה בתוך המגבלות של סביבתה עשויה להיות גורם קובע בתחושת שליטתה על חייה היום-יומיים. קבלת רישיון נהיגה היא אפוא צורך אישי וחשוב, היא אמצעי להעצמתן האישית והמגדרית של נשים, והיא אמורה לפתוח בפני נשים ערביות-פלסטיניות בישראל עידן חברתי חדש.

יותר ויותר נשים ערביות-פלסטיניות במדינה מורשות לנהוג בשני העשורים האחרונים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2019א, לוח 4, עמ' 35). השינוי שחל במעמדה של האישה הפלסטינית בארץ, התנופה של השינוי במבנה החברתי והצורך בניידות עצמאית הם האחראים לעלייה זו בקבלת רישיון הנהיגה. בהקשר זה טענה

אליאס (2008) כי קבלת רישיון נהיגה מגדילה במידה ניכרת את סיכויי האישה לצאת לעבודה. יש לציין כי בשנת 2018 עמד שיעור התעסוקה בקרב נשים ערביות-פלסטיניות בנות 25-64 בישראל על 38.9%, ואילו בקרב נשים יהודיות הגיע שיעור התעסוקה באותו טווח גילים ל-84.9% (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2019).

גיל אמצע החיים

המעברים והשלבים החדשים לאחר אמצע שנות ה-40 הם השינוי הקיצוני ביותר במחזור החיים (שיהי, 1999). גיל אמצע החיים הוא אפוא תקופה של יתרונות רבים, יותר מכל תקופה שקדמה לגיל זה (Dolberg & Ayalon, 2017), והודמנות לבחינה עצמית ולהכרה בפוטנציאל האישי שטרם מומש (בקר, 2006). בכל הנוגע לנשים, זו תקופה של שיפור באושר וירידה של ממש במאבקי היום-יום (Dennerstein, Dudley, & Guthrie, 2002). בתקופה זו הן מחזקות את האינדיבידואליות שלהן, חותרות לעצמאות ולאוטונומיה ומעוניינות להקדיש זמן למילוי צורכיהן (אור, 2016).

המחקר בוחן נשים בגיל אמצע החיים, גיל שעדיין לא נחקר בהרחבה (Dolberg & Ayalon, 2017). בשל השונות הגדולה בין האנשים בגיל זה העלו חוקרות וחוקרים טווחים שונים המתארים את גיל אמצע החיים. שיהי (1999), למשל, הציעה את טווח הגילים 40 עד אמצע שנות ה-60, וזה הטווח הנפוץ ביותר (Dare & Green, 2011). ככלל, ההשפעה הצולבת בין מגדר לבין גיל אינה זוכה לדגש מחקרי בישראל (Gullette, 2011). עם זאת, השיח החברתי-תרבותי ההגמוני חובר לאידאולוגיות הרפואיות המערביות ומתמקד ב"בעיות", כגון הפסקת המחזור והתסמינים הנלווים לכך, ובהתמודדות עמן (Birnbaum, Cohen, & Wertheimer, 2007).

ואולם, בעת שהשיח הסוציולוגי הפמיניסטי ממעט לעסוק בסוגיית אמצע החיים של נשים (אור, 2016), נמצא כי נשים בחברה הערבית הפטריארכלית משיגות יותר סמכות כאשר מדובר בהיררכיה מבוססת גיל (Olmsted, 2005). במילים אחרות, הגיל בעולם הערבי, בעיקר לאחר גיל 60, משמש דרך להשגת כוח בקרב נשים (Bassiouney, 2009), ועם העלייה בגיל עולה מעמדם בחברה, כוחן גדל, וסמכויותיהן המשפחתיות מתרחבות (Yount, 2006). הנשים בגיל זה נתפסות בחברה כמי שחושניותן, פוריותן ומשיכתן המינית יורדת (Anderson, 2019; Mckinley, 2011), ונראה כי השינויים בהסדרה המגדרית שנשים ערביות-פלסטיניות רבות מצליחות לפרוץ בגיל אמצע החיים, לרבות לימוד נהיגה, מתאפשרים, בין היתר, בזכות תפיסה זו בחברה.

מטרת המחקר

לאור הנאמר, במרכזו של מאמר זה עומדת השאלה כיצד נשים ערביות-פלסטיניות בישראל רואות את התרומה לחייהן של קבלת רישיון הנהיגה בגיל אמצע החיים. טענת

היא כי קבלת רישיון הנהיגה תורמת לתחושת ההעצמה שלהן הן מבחינה אישית והן מבחינה מגדרית, ותרומה זו מבוססת על ההחלטה ללמוד נהיגה בגיל זה.

שיטה

המחקר הוא מחקר פמיניסטי-ילידי. המחקר פמיניסטי כי הוא רגיש ומודע ליחסי כוח מגדריים, פועל למען שינוי חברתי ונאמן למתודולוגיה פמיניסטית (Hesse-Biber, 2007). הוא גם שואף להביא את המציאות מנקודת מבטן של נשים, לחשוף את יחסי הכוח ולהתמודד עמם (לויין-פריימן, 2014). המחקר הוא גם ילידי מאחר שהחוקרת היא מקומית, והיא חוקרת את תרבותה (אבורביעה-קוידר, 2010). היכרותי עם קהילת הנשים הערביות-הפלסטיניות בישראל והיותי חלק ממנה הציבה בפניי התמודדויות שונות מאלו של חוקרות זרות. נוסף על כך, האינטראקציה ביני, כחוקרת ילידית, לבין משתתפות המחקר נתנה מידע רב יותר על אופיים של יחסי תרבות, חברה ומגדר בחברה הנחקרת.

מרואיינות

במחקר רואיינו 16 נשים ערביות-פלסטיניות בישראל בגיל אמצע החיים (41-60), במעמד חברתי-דמוגרפי וחברתי-כלכלי וברמת דתיות שונים, המתגוררות במרכז הארץ ובעלות רישיון נהיגה בין שנה לשנתיים. הגעתי אליהן דרך פנייה בפייסבוק. ההיענות הייתה רבה, ופניות רבות אף המשיכו להגיע זמן רב לאחר סיום המחקר. הנשים שרואיינו אינן מייצגות את כלל הנשים הערביות-הפלסטיניות בישראל, בייחוד משום שלא קיימת אחידות במעמדן וההתייחסות אליהן משתנה מיישוב אחד ליישוב אחר ומושפעת ממשתנים, כגון מעמד, השכלה ורמת דתיות. ברצוני להדגיש כי בחרתי להציג את המרואיינות כ"נשים ערביות-פלסטיניות בישראל" כדי לבטא את זהותן כ"ערביות" מבחינה לאומית וכ"פלסטיניות" מבחינה תרבותית-אתנית, ו"בישראל" ולא "ישראליות" מאחר שמדינת ישראל הוגדרה על-פי חוק הלאום (כנסת ישראל, 2018) כמדינת היהודים, ולפיכך אזרחות הערבים אינה שווה לזו של היהודים.

ראיונות

כלי המחקר הוא ראיון עומק מובנה למחצה. ראיון העומק הוא אחת הדרכים ליצירת דעת בכלל ודעת פמיניסטית בפרט (הרצוג, 2014; Reinharz, 1992), ובשורשו עומד הרצון להבין את חוויית הנשים ואת המשמעות שהן עצמן מייחסות לה (Wambui, 2013). בראיונות עומק מובנים למחצה התבססתי על מגוון שאלות מוכנות מראש, אך ניסחתי אותן באופן ספונטני.

מלבד היותי חוקרת ילידית, אני גם מורה לנהיגה ועבדתי בעיקר עם נשים ערביות-פלסטיניות בישראל בגילים שונים. כך נחשפתי לסיפורים אישיים רבים שסביר להניח כי הועילו לי בדיאלוגים עם המרואיינות. מבחינה מתודולוגית, כחוקרת הקרובה מאוד לעולם שאני חוקרת, יכולתי לזהות רבדים שונים של נתונים ותיאורים. לעומת זאת, לעתים קרובות מצאתי את עצמי מביאה את הסיפור שלי, משתפת את המרואיינות בחוויותי ומשמיעה להן את קולי המזדהה. התמורה הייתה שהן גילו עניין ברקע שלי והרגישו אמפתיה מצדי כלפי חששותיהן, וכך הצלחתי ליצור תחושה של אמון ורצון לשיתוף פעולה. כך או כך, מיצוב זה עזר לי לייצל את התהליך הפרשני, כאשר נקודת המוצא הייתה התובנה כי המרואיינות הן המומחיות לחייהן ואוטונומיות לבחור למה הן מעדיפות להתייחס ולהשמיע את קולן בתוך השיח המתנהל סביבן ועליהן מתוך שימוש במושגים שלהן. לעומתן, מומחיותי כחוקרת מושקעת בשאלת השאלות ובהצבת דילמות לאתגור השיחה. עם זאת, הראיונות הושתתו על היווצרות מרחב קבלה לרעיונותיהן של הנשים, על שקיפות ועל השטחת ההיררכיה ביני כמראיינת לבינן כמרואיינות (Reinharz, 1992).

כל השמות המופיעים במאמר בדויים ונבחרו על-ידי המרואיינות. הראיונות התנהלו בשפה הערבית ונערכו במחצית הראשונה של שנת 2016, וכל מפגש נמשך עד שעה וחצי. הראיונות הוקלטו ותומללו, ורק הציטוטים שבהרתי כמובאות במאמר תורגמו לעברית. החומר שנאסף נותח בשיטת הקידוד הפתוח שאפשר לגלות קטגוריות מרכזיות ולנתחן (Corbin & Strauss, 1990), וכך נחשפו תהליכים והתנסויות המתרחשים בהקשר חברתי-תרבותי ומשמעותיים למרואיינות.

ממצאים

מן התהליכים ומן ההתנסויות שנחשפו בניתוח הראיונות ידון המאמר בהעצמת נשים בשתי קטגוריות בלבד: (א) נשים מובילות בזכות עצמן; (ב) הסדרה מגדרית חדשה.

נשים מובילות בזכות עצמן

קבלת רישיון הנהיגה העבירה את המרואיינות למקומות חדשים בחייהן והעניקה להן גם תחושות מיוחדות שהן חוות לראשונה בחייהן. כאשר נשאלה מלאק (בת 61, מן המשולש, נשואה, בעלת השכלה יסודית, מנהלת בבית) על תחושתה בקרב הנשים היודעות שיש לה רישיון נהיגה, היא ענתה מיד ובהדגשה:

מלאק: מרגישה בגאווה [צחוק]. בתוכי אני מאוד מאושרת [...] אני חברה במועדון של נשים פנסיונריות, כולן מורות לשעבר. אני ועוד שתי נשים איננו משכילות. אבל בזכות רישיון הנהיגה שיש לי, לא מרגישה שאני פחות מהן.

טוב לי מאוד [...] אגב, ההצטרפות הזאת למועדון באה רק לאחר קבלת רישיון הנהיגה.

אמירה זו מפיה של מלאק מתארת את התחושה שנשים חשות מעצם היותן בעלות רישיון נהיגה ובלא קשר להיותן בעלות רכב או ללא רכב. הרכב עצמו אינו העיקר, אלא תחושת הכבוד שנרכש בעמל רב עד קבלת רישיון הנהיגה: שיעורי נהיגה, מבחן עיוני ("תאוריה") וכמה מבחני נהיגה מעשיים ("טסטים"). זה נחשב להישג הדורש מאמץ רב, משאבים ויכולות בייחוד בגילה המבוגר, וזה אף גרם לה לחפש מסגרת חברתית חדשה כדי להעצים את מיקומה בביתה ואולי גם בסביבתה הרחבה יותר. כעת, לאחר שרכשה תעודה שלנשים רבות קשה להשיגה, בעיקר לבנות גילה, מלאק יכולה לשבת בין נשים בעלות המעמד הנחשק – מי שיש להן רישיון נהיגה והן מורשות לנהוג. לפי תיאורה, תחושת הטוב הזאת היא רכישת העוצמה שהשיגה לאחר קבלת רישיון הנהיגה.

תחושת הגאווה העצמית שמלאק מרגישה בשל רישיון הנהיגה שברשותה בולטת גם בקרב הנשים הנוספות שהשתתפו במחקר. למשל, דלאל (בת 42, מן המשולש, רווקה, מורה בבית ספר יסודי) סיפרה שהעלאת נושאים, כגון איכות הנהיגה, תאונות דרכים, חוקים ודוחות, גורמת לה להשתלב בשיחה בכל מפגש קבוצתי עם אנשים וממלאת אותה ביטחון עצמי ושמחה:

דלאל: באחד הביקורים בבית הוריי, האחים שלי דיברו על דוח שקיבל אחד מהם. היה דוח של חניה [...] ואני השתתפתי בוויכוח ונתתי דעתי כפי שאני זוכרת משיעורי הנהיגה [...] ואז קפצה אחותי הבכורה ואמרה: "ואללה יא דלאל, קיבלת רישיון והתחלת להבין עניין". כולנו צחקנו. ואני הרגשתי מצוין. הרגשתי גאווה.

דעתה של דלאל בעניין החוק שבגין עברה עליו קיבל אחיה דוח, כפי שהסבירה לי, לא הייתה נכונה, אך אין לכך חשיבות. היא אזרה אומץ ואמרה מה שחשבה על הנושא. הנקודה החשובה היא הלגיטימציה שיכלה לתת לעצמה כדי להעז ולדבר בפני הקבוצה על נושא הנתפס בעיקר כנחלת הגברים. כך היא הצליחה להנכיח את עצמה, להביע את דעתה ולהשמיע את קולה, קול ששאר אחיותיה, שאין להן רישיון נהיגה, אינן יכולות להשמיע. זה אף הביא את אחותה לשים לב ולומר לה שרישיון הנהיגה תרם לה ידע. הצורך של דלאל להשתתף בשיחות הגבריות ולהוביל דיונים כאלה בעצמה מרוממים את רוחה ומשפרים את הרגשתה, ובעיקר מעצימים אותה.

היו מרואיינות שתיארו עד כמה הן גאות בעצמן כאשר אחרות פונות לעזרתן ומבקשות מהן להסיע אותן למקומות שונים. איחלאס (בת 51, מן המשולש, נשואה, עקרת בית), די מרוצה מן הרעיון שיש מי שזקוקה לה, מי שכבר מכירה בכוח החדש שיש לה, מי שתתקשר אליה באמצע היום ותבקש ממנה להסיעה. לא אכפת לה לעזוב את עיסוקיה בביתה ולהיות נהגת של אחרות. תחושת האחריות והסמכות שהיא מקבלת

מתוקף הבקשה אליה, תפצה כנראה על המאמץ הכרוך בדבר. לזה אני הייתי עדה, כאשר לקראת אמצע השיחה בינינו התקשרה אליה גיסתה וביקשה ממנה להסיעה:

איחלאס: כן חנאן [...] לא, אין לי רכב [...] אהה, בשמחה. אבל יש לי כעת אורחת [...] אספר לך אחר כך. ביי בינתיים. [היא המשיכה בשיחה אתי] זו גיסתי. מבקשת שאסיע אותה לאזור תעשייה, שם עובדת הבת שלה בחנות נעליים. אין לי בעיה להסיע אותה. אמרתי לה שאין לי רכב והיא הציעה הרכב שלהם. אעזור לה בכיף.

ניתן לזהות כאן ממד של חתירה תחת המבנה החברתי ובעיקר מיקום חברתי מעט אחר, שונה, אולי חדש, לאותן נשים שקיבלו רישיון נהיגה. גאוותה של איחלאס ותחושת הטוב שלה הן בשל יכולתה להיות מובילה בחברתה בזכות עצמה, והיא מועצמת מן העובדה שהאחרים ייעזרו בה בגלל מי שהיא ומה שיש לה ואין להם. איחלאס העלתה לדיון עניין נוסף הקשור לרכב. אופן השימוש ברכב המשפחתי נקבע על-ידי הגברים במשפחה (קינן ובר, 2006) ונוגע לקבלת ההחלטות במשפחה, לתפקידן המסורתי של הנשים ול"היתר" החברתי שנשים ינועו מחוץ לבית באופן עצמאי. נגישותן לכלי רכב פרטיים נמוכה משל הגברים משום שרובן עובדות בבית, וגם מי שעובדות תמורת שכר הכנסתן נמוכה יותר ואינה מאפשרת להן לרכוש רכב. ואולם, דברי איחלאס, ולפניה מלאק ודלאל, מציגים את רישיון הנהיגה כמקור לגאווה בפני עצמו. מרואיינות אחרות הביעו תחושה זהה אף על פי שהן התייחסו גם לחשיבות הרכב ככלי וגם כדבר־מה המקנה ערך נוסף לרכוש אותו.

גם הפנייה לרכישת השכלה בקרב חלק מן המרואיינות באה בעקבות קבלת רישיון הנהיגה. לדוגמה, המרואיינת אסמאא (בת 45, מן הצפון, נשואה, בעלת השכלה תיכונית, עובדת במפעל) השלימה בגרות בתכנית מיוחדת כשנה לאחר קבלת רישיון הנהיגה:

אסמאא: כל הזמן חשבתי שיהיה לי קשה בלימודים. אבל כאשר התחלתי בלימודי התאוריה לפני תחילת שיעורי הנהיגה, הבנתי כי טעיתי וכי עדיין יש בי יכולות ללמוד. אהבתי ללכת ל[שיעורי] תאוריה ואף הייתי עוזרת למורה ומסבירה לחברות בכיתה [...] לאחר שקיבלתי את רישיון הנהיגה, החלטתי שאני רוצה להשלים את הבגרות החסרה לי [...] נרשמתי לתכנית מיוחדת [ביישוב שכן] ולמדתי בה ועברתי את כל המבחנים. וכעת יש לי תעודת בגרות מלאה ואני מאוד מעוניינת להמשיך ללמוד.

גם מייסון (בת 41, מן המשולש, רווקה, סטודנטית לסיעוד) הרגישה לאחר קבלת רישיון הנהיגה כי היא בתנופה של מימוש עצמי והחליטה שהיא פונה ללימודי הסיעוד, חלום שחלמה תמיד:

מייסון: כאשר קיבלתי את רישיון הנהיגה, הייתי מאושרת מאוד. והתחלתי לרשום לי מה אני רוצה לעשות עוד. הרגשתי שאם השגתי את הרישיון, אז בטח אוכל לעשות עוד דברים [...] ומיד נרשמתי ללימודי סיעוד [...] והתקבלתי, וכעת אני בסמסטר הראשון [...] גאה בעצמי וביכולותי שגיליתי עם קבלת רישיון הנהיגה.

אסמא ומייסון החליטו לפנות לרכישת השכלה ולהמשיך בלימודים. לימודי התאוריה ושיעורי הנהיגה עצמם פתחו בפניהן אפשרויות חדשות. הן הרגישו תחושת מסוגלות עצמית וגיבשו נקודת מבט חדשה על עצמן: אסמא דרך עיניהם של האחרים, ומייסון דרך שלילת מבט שהייתה רגילה אליו מעצמה או מאחרים. היכולת להעריך את עצמן מחדש לאחר קבלת רישיון הנהיגה נתפסת כמשאב המוביל לחוויית ההעצמה שהן חוות דרך המשך הלימודים שיספקו להן ידע וכוח.

קבלת רישיון הנהיגה אף אפשרה לנשים נוספות להיכנס למעגל העבודה מחוץ לבית. למשל, פאתן (בת 43, מן הצפון, רווקה, בעלת השכלה על-יסודית, קופאית), שכחצי שנה לאחר קבלת רישיון הנהיגה התחילה לעבוד ביישוב קרוב:

פאתן: תמיד הייתי בבית. לא יצאתי לעבודה. את יודעת. מקומות העבודה הם מחוץ ליישוב, וקשה להגיע ליתר המקומות בלי רכב [...] גם אין תחבורה ציבורית מסודרת אצלנו. לכן לא עבדתי. היום אני עובדת [בעיר שכנה] בסופרמרקט. נהנית ומצטערת שלקח לי שנים עד שיצאתי מהבית. כעת אני מכירה יותר אנשים ובעיקר יש לי הכנסה משלי.

אחד החסמים העומדים בפני נשים ערביות-פלסטיניות בישראל הרוצות לצאת לעבודה הוא העדר שירותי תחבורה ציבורית ביישובים הפלסטיניים או אספקתם המצומצמת (כרכבי-סבאח, 2017). קבלת רישיון הנהיגה מגדילה אפוא במידה ניכרת את הסיכוי לצאת לעבודה (אליאס, 2008), ורישיון הנהיגה משמש כאן מכשיר למימוש היציאה מן היישובים כדי לעבוד ביישובים השכנים. העבודה ותחושת העצמאות האישית והכלכלית חוברות יחד כדי להעצים נשים אלו.

רישיון נהיגה, המשמש את הנשים כאמצעי לניידות, מביא להתפתחותן בתוך סביבתן ומעצב את עצמאותן והעצמתן כמשאב שהן בונות בעזרתו את כוחותיהן, בין שמדובר בתחושה בלבד ובין שמדובר בשינויים בפועל שחלו באורח חייהן. כך או כך, בזכות רישיון הנהיגה הן מצליחות להוביל את חייהן קדימה, להתחזק ולהגיע לרמה רצויה של מימוש עצמי.

הסדרה מגדרית חדשה

המרואינות קיבלו את רישיון הנהיגה שנתיים לפני המחקר לכל היותר. מאז הצביעו רובן על שינויים חיוביים בחייהן, בעיקר על פעילויות שלא יכלו לעשות קודם לכן, וכעת הן אפשריות. כך, למשל, סחר (בת 46, מן המשולש, נשואה, בעלת השכלה יסודית, עקרת בית) תיארה מצבים תמימים לכאורה, שדרכם זיהתה בדיעבד את הכוח ואת הדיכוי שפעלו עליה, אף שלא אמרה זאת במפורש:

סחר: רוב הזמן הייתי בבית. אפילו לקניות לא יצאתי. הייתי אומרת לבעלי תביא חלב. היה מביא. אבל איזה חלב, סוג, אחוזי שומן, אני עושה דיאטה או לא, לא מעניין. לפי בחירתו [...] ובלעג אומר כשתצאי לקניות, תביאי מה שאת רוצה. הוא ידע שאני לא אצא [...] גם לגבי הילדים. כל החוגים שנרשמו אליהם בחרו יחד עם אביהם. לא יכולתי להתערב. הם הסדירו הכול אתו. כי הוא זה שייקח אותם ויאסוף אותם בחזרה. בזמנו אני לא יכולתי. היום בגלל רישיון הנהיגה, אני שותפה לבחירות הקשורות בקניות [...] בחוגי הילדים [...] והרבה עניינים מתואמים אתי [...].

התיאור של סחר מציג עד כמה מצומצם המרחב שהיה לה ולבחירותיה. היא השלימה עם המצב, וההישארות מתחת למטרייה של הסדרה מגדרית הייתה מובנת מאליה מבחינתה. באמצעות קבלת רישיון הנהיגה היא הצליחה להגדיל את שליטתה במרחב הביתי ולפעול בהסדרה מגדרית חדשה, שהגבירה את עצמאותה ואת תחושת הטוב בקרבה, כלומר את העצמתה.

לילא (בת 44, מן הצפון, נשואה, בעלת השכלה על-יסודית, עקרת בית) מודעת לתפקידיה המגדריים המסורתיים ולא רצתה שתהליך קבלת הרישיון יבוא על חשבון המחויבויות האלה. היא דאגה לתגובתה של חמותה אם תבחין כי העדיפה את שיעורי הנהיגה על פני הכנת ארוחה לבנה, והבינה שזה עלול לפגוע ביחסו של בעלה אליה. לילא העלתה לדיון גם את הנושא של הימצאות האישה הערבית-הפלסטינית בישראל, תחת זכויות מגדלת חברתית הבוחנת דרך קבע כל צעד שהיא עושה (אוסצקי-לור, 2009):

לילא: כמעט ולא יצאתי לבד מהבית אלא לסידורים חשובים ודחופים [...] כל פעם שיצאתי מהבית, ראיתי את גיסתי צופה בי דרך חלון ביתה בקומה מעליי. וחמותי קוראת לי ושואלת לאן, עד מתי, למה [...] תמיד ענית לי, לא אכפת לי. אז מה? עדיף שתדע מאשר לקשקש בראשו של בעלי [...] לאחר שהתחלתי ללמוד נהיגה, התחלתי לצאת יותר. לעתים השיעורים נקבעו למוקדם בבוקר ואז היא הייתה מבררת אם הספקתי לבשל. חלילה שבנה יחזור הביתה ולא ימצא מה לאכול. כמובן את זה ידעתי. ולא הייתי יוצאת אלא לאחר סיום כל עבודות הבית [...] האמת כי לקח לי הרבה זמן עד שקיבלתי את רישיון הנהיגה וחמותי,

כמו כולם, התייאשה והפסיקה לתחקר אותי [צחקוק]. היום אני יוצאת יותר, בגלל הרכב, אפילו למרחקים ולסידורים יום-יומיים וזאת ללא צורך בדיווחים. זה מוסיף לי נחת ובעיקר פרטיות.

לילא ומרואיינות אחרות מודעות להסדרה המגדרית המתבטאת בהתערבות ובפיקוח של בני המשפחה של בני זוגן: המיותהן משקיפות על כל צעד מצעדיהן וגם בנות המשפחה, שלרוב הן גם השכנות והחברות, צופות על דרכיהן. הן אינן מתנגדות למצב הזה, אולי כי הן עצמן גם משמשות כמפקחות מן הצד האחר. ואולם, חשוב לציין שדווקא קבלת רישיון הנהיגה היא שנתנה להן יותר חופש, גרמה להן לוותר על מתן דין וחשבון לאחרים ולעבור להסדרה מגדרית חדשה המתנערת, ולו באופן חלקי, מן הפיקוח שעטף את מסגרת חייהן, והכול מתוך העצמה אישית.

הסיפור של עבלה (בת 43, מן הצפון, נשואה, בעלת השכלה מקצועית, עקרת בית, מכינה אוכל במטבח הביתי לפי הזמנה) מתייחס להסדרה המגדרית המתבטאת בהגבלתה בתוך המרחב הביתי והתנגדות בן זוגה לעבודה מחוץ לספֵרה הביתית, אף שהיא בעלת השכלה מקצועית ויכולה לעבוד כמזכירה רפואית. עם זאת, מסיפורה עולה כי הוא מאפשר לה להכין אוכל במטבח הביתי ולמכור לנשים אחרות:

עבלה: בהתחלה לא יצאתי מהבית ולא שיווקתי את עצמי. כיום, לאחר קבלת רישיון הנהיגה, הוא מרשה לי להסתובב בין המסעדות ביישוב ולהציע את מכירת האוכל שלי על בסיס הזמנות. העסק הקטן שלי הולך בינתיים טוב. אפילו אני מרבה לנסוע ברכב ולחלק בעצמי את ההזמנות למסעדות, לבתי עסק ולבתים פרטיים שמתקשרים ומזמינים [...] לדעתו של בעלי זה לא נחשב עבודה. אבל בעיניי היא עבודה לכל דבר.

אף שבן זוגה של עבלה מנע ממנה לצאת לעבוד מחוץ לבית על סמך התעודה שהשיגה בעבר, היא לא התעמתה אתו וראתה שעדיף לחכות עם זה. לעומת זאת, קבלת רישיון הנהיגה גרמה לה להעז לצאת מחוץ לספֵרה הביתית ולהציב את עצמה בהסדרה מגדרית חדשה. אמנם הסדרה זו עדיין מגבילה אותה, אך היא הצליחה לפתח את עצמה ולהרחיב את העסק שלה בהסכמת בן זוגה, שבעבר התנגד וכיום אינו מודה במעמד החדש של אשתו. ואולם, מבחינתה, היא אישה העובדת מחוץ לבית. אמנם הכנת האוכל דורשת ממנה נוכחות מרובה במרחב הפרטי שלה, אבל היציאה החוצה ברכב, פעולת השיווק והמגע עם אחרים במרחב החיצוני וקבלת תגמול תמורת העשייה מצדיקות לדעתה את הכינוי "אישה העובדת מחוץ לבית". פנייתה ללימודי הנהיגה וקבלת רישיון הנהיגה חיזקו אותה מול הכוח הקיים והעצימו אותה.

אבו־רביעה־קוידר (2005) הציגה את המורכבות בחיי הנשים הערביות בחברה הפטריארכלית וציינה כי למרות הקושי וההגבלות שכללי הפטריארכיה יוצרים, הנשים דוחות את המודל המערבי ואת התרבות המערבית ומעדיפות להילחם בתוך החברה על

מנת להשיג את זכויותיהן. לטענתה, מצד אחד הן נלחמות בפטריארכיה, ומן הצד האחר הן מתקשות לקבל את כללי התרבות המערבית. גם ג'וזיף (Joseph, 1999) הדגישה כי הנשים הערביות מזוהות עמוקות עם קרובי משפחתן הגברים, ולכן גם כאשר הן חוות אלימות ודיכוי, הן חוות אהבה, קשר, מחויבות וגאווה כלפי אותם אנשים עצמם. ואולם, המחקר מתאר מקום חדש ואחר שאמנם האישה עדיין נותנת בו לגיטימציה להסדרה מגדרית הפועלת עליה, אך היא יוצרת לה הסדרה מגדרית חדשה ומשפרת בה את מעמדה גם כשהיא משמרת את המסורת כאסטרטגיית התמודדות.

הנשים במחקר מזהות את הכוח הפועל בחייהן בהסדרה המגדרית בתפקידיהן המסורתיים. כולן תיארו כיצד מודעותן לכוח ולדיכוי באה לידי ביטוי וכיצד הן מזהות זאת בהסדרה המגדרית. עם זאת, כלל המרואיינות לא אמרו במפורש את המילים "אני מתנגדת" או "אני לא מרוצה" או "מדכאים אותי". נוסף על כך, ניתן לזהות בדבריהן את הפחד, חוסר היציבות, חוסר הוודאות והתלות בבני זוגן. ואולם, קבלת רישיון הנהיגה, מבחירה או שלא מבחירה, גרמה להן לגלות מודעות לאופן שהן מוסדרות בו מבחינה מגדרית. מודעות זו הגבירה את יוזמתן לבחור ולפעול להעצמתן האישית ולהעצמתן המגדרית על ידי אסטרטגיה ייחודית לכל אישה, שדרכה היא מתמודדת עם ההסדרה המגדרית הקיימת ומשדרגת אותה להסדרה מגדרית חדשה. הסדרה זו הביאה להצלחה בהשגת המטרות שחתרו אליהן, והישגיהן המוצעיים בעיני האוכלוסייה המקומית הם הישגים עצומים מנקודת מבטן.

ההסדרה המגדרית עדיין פועלת על הנשים הערביות הפלסטיניות בישראל העומדות במרכזו של מחקר זה. עם זאת, מתוך ידיעה הן מחליטות לא להתעמת אתה ואף לא להתנגד לה. נהפוך הוא, הן נשארות בחסותה כאסטרטגיית התמודדות נבונה, אך במסגרת הסדרה מגדרית חדשה, רכה יותר, שהן מודעות ומועצמות בה יותר. קבלת רישיון הנהיגה נתפסת בהקשר חברתי ייחודי שהוביל למהפך בחיי הנשים. גם אם המהפך אטי, הוא מיטיב עמן ומעשיר אותן והן חשות תחושת העצמה.

דיון

לפני יותר ממאה שנים פרסמה הפמיניסטית הסופרג'יסטית, פרנסיס וילארד (Willard, 1895), ספר שכותרתו "כיצד למדתי לרכוב על אופניים", ובו שיבחה את האופניים שלמדה לרכוב עליהם בשנות חייה המאוחרות וכינתה אותם "תענוג" בזכות תחושת הרווחה והאופטימיות שתרמו לחייה. היא נהגה להשתמש במטפורה של רכיבה על האופניים כדי לעודד נשים סופרג'יסטיות אחרות. תשובתה של וילארד לשאלה "למה ללמוד לרכוב על אופניים בגיל מבוגר?" הייתה זאת: "ללמוד לרכוב על אופניים עולה בקנה אחד בדיוק עם מה שנותן לי כל דבר שאני מחזיקה בו כהצלחה פיזית, מנטלית ומוסרית – וזה מיומנות, ידע ואישיות" (Willard, 1895, p. 53). היא ראתה באופניים יותר מאשר רק אמצעי שהחזיר לה את הניידות האבודה לאחר שנים ארוכות שהייתה

לכודה בהן בנשיות ההולמת את מעמד הביניים. חופש התנועה שהאופניים סיפקו לה, היה כרוך בתחושה מרוממת רוח של ביטחון, הישגיות, יכולות מורחבות, שאפתנות וצמיחה אישית. אני טוענת כי השינוי שנשים ערביות-פלסטיניות בישראל חוות עם קבלת רישיון הנהיגה בכלל ועם מימוש חוויית הנהיגה בפרט הוא שינוי מאתו סוג שחוו וילארד ודומותיה לפני יותר ממאה שנה בעקבות הרכיבה על אופניים.

המחקר בוחן את שדה הנהיגה כזירה לשיקוף משא ומתן שהנשים מנהלות על מעמדן, על זכויותיהן ועל מהלך חייהן. מרחבי החיים שחולצו מדברי המרואיינות מחייבים להכיר בחשיבות הפוטנציאל של קבלת רישיון הנהיגה כאמצעי המשנה משמעות ופעילות מגדרית, מביא לידי העצמת הנשים ומשנה, ולו במעט, את יחסי הכוח במרחב שלהן.

טענתי המרכזית היא כי קבלת רישיון הנהיגה מעודדת נשים ערביות-פלסטיניות בישראל באמצע החיים להשתתף באופן פעיל בהבניית גבולות מרחביים חדשים, בהעצמה ובמעבר לחיים פעילים, שהן מגבשות בהן החלטות ובחירות מודעות בתחומי חיים שיכולת זו הייתה מוגבלת בהם. העצמתן באה כעת לידי ביטוי במישורים שונים: בפנייה ללימודים, בכניסה למעגל העבודה, בהגשת עזרה לאחרים, בתחושות הטוב, הכבוד והגאווה העוטפות אותן, בהשתתפות בשיח הגברי, בהרחבת המרחב האישי והעשרתו ובהתחמקות מן הפיקוח עליהן.

ממצאי המחקר מצביעים על מגמות של שינוי לעומת מגמות של שימור. מגמת השימור בולטת בעיקר בסדרי העדיפויות של הנשים, המציבות את הבית ואת המשפחה בראש סדרי העדיפויות שלהן. עם זאת, ניכרים ביטויים של שינוי בהעצמת הנשים בעצם הצלחתן לזהות את הכוח ואת הדיכוי הפועלים בחייהן ובהסדרה המגדרית בתפקידיהן המסורתיים. מסקנה זו עולה בקנה אחד עם מודל הפטריארכיה שטבעה קנדיוטי (Kandiyoty, 1988), שבראשו עומד המושג "עסקה פטריארכלית". המושג מתאר את מערך האסטרטגיות שנשים מייצרות כדי להתמודד עם המגבלות המוטלות עליהן בעולם הפטריארכלי. למעשה, ההסדרה המגדרית החדשה שבלטה במאמר היא הרחבה של מודל העסקה הפטריארכלית שנשים מבצעות. המרואיינות מודעות היטב להגבלות שהמערכת הפטריארכלית מטילה עליהן, ומתוך המצב הלא שוויוני הן ממקסמות את האפשרויות שלהן ומיטיבות את מצבן באמצעות קבלת רישיון הנהיגה.

גם אבו־בקר (2008) טענה כי המאבק המגדרי לימד נשים לחפש את האסטרטגיה הנוחה ביותר מבחינתן שתניב את התוצאות הטובות ביותר. במסגרת החתירה לשינוי הגביר דפוס הפעולה שהמרואיינות במחקר זה אימצו לאחר קבלת רישיון הנהיגה, את יוזמתן לבחור ולפעול להעצמתן האישית והמגדרית מתוך שימוש באסטרטגיות ייחודיות של התמודדות עם ההסדרה המגדרית ועם הרחבת רצועת החופש שלהן. המרואיינות עשו זאת בלי להתנגד להסדרה המגדרית הקיימת ובלי לחולל הפיכה בסדר המגדרי-פטריארכלי, אלא בחרו בהתמודדות המשמרת את הנורמות, את המסורת ואת הסדר הקיים כדי לשפר את מעמדן, לחזק את כוחן, להעצים אותן ולהעשיר את מרחב חייהן באמצעות קבלת רישיון הנהיגה. לפי פופר־גבעון ואל־קרינאווי (2007), השימוש

במסורת הוא חתירה תחת הפטריארכיה בלא לערער עליה, והוא מאפשר לנשים לתמרן בין שליטת הפטריארך לבין עצמאותן.

במילים אחרות, הנשים הערביות-הפלסטיניות בישראל מתמרנות בסביבתן החברתית מתוך שמירה על חזות של היענות וציות, אולם בפועל הן מעמידות גבולות להכפפתן. כך מתקבלת מציאות חדשה הכוללת התחדשות ושינוי לצד שמירה על הערכים הפטריארכליים, וכעת הן יודעות שמגיע להן לקבל מענה לצורכיהן: חירות וחופש, בידור ופינוק, לימוד ועבודה.

הדיון בקבלת רישיון הנהיגה עוסק במשמעויות הסמליות של חופש הניידות הניתן לנשים ערביות-פלסטיניות בישראל, והוא מתאר אותו כמשאב של כוח לנשים וכמקור ליכולתן לפעול ולשנות (agency). את היכולות האלה הן מפעילות נגד הדיכוי הפטריארכלי על-ידי משא ומתן שהן מנהלות בזירה המשפחתית על עצמאותן, על מעמדן ועל תפקידיהן המסורתיים. משא ומתן מסוג זה מצליח להוביל לשינויים בגבולות המסמנים צורות של שליטה, כאשר הן במיקום ביניים של גיל אמצע החיים.

התזמון של קבלת רישיון נהיגה באמצע החיים הוא גורם שאינו נורמטיבי, והוא אירוע משמעותי במהלך חייהן של הנשים, שדרכו הן בונות נרטיב אינדיבידואלי המשפיע על התפתחותן, על אישיותן ועל ערכיהן, כפי שהתבטאו בהעצמה ובעצמאות שהצליחו להשיג. למרות התמודדותן של נשים ערביות-פלסטיניות בישראל עם צורות מורכבות ומרובות של דיכוי (סער, 2007), עם קבלת רישיון הנהיגה הן מצליחות להוביל את חייהן למקום חדש, להתחזק ולהגיע לרמה רצויה של מסוגלות ומימוש עצמי, והכול בזכות עצמן. במילים אחרות, הן מפעילות חתרנות מושכלת נגד המבנה החברתי הפטריארכלי שהן משויכות אליו.

המחקר מעלה לשיח האקדמי והפמיניסטי את סוגיית הנשים הערביות-הפלסטיניות בישראל בגיל אמצע החיים, קבוצה שלא נחקרה דייה, גם לא בהקשר למהלך החיים ולקבלת רישיון הנהיגה. נראה כי ככלל, מחקרים על נשים אינם חדי-משמעיים, והמחקר הזה נוטה לקבל את הגישה שלפיה גיל אמצע החיים הוא התקופה הראשונה שהאישה יכולה להתמסר בה לצרכיה ולהתפתחותה כבת אדם ברשות עצמה. התחושה העיקרית של האישה בגיל זה היא שחרור מעול קודם ופתיחת הזדמנויות חדשות. עבור נשים, זו תחילתה של דרך, ולא סופה (Rubin, 1979), כפי שצוטט אצל ליבלך, (1986).

נשים בחברה הערבית הפטריארכלית זוכות למעמד חברתי גבוה יותר ככל שגילן מבוגר יותר (Farhat, 2013), והן מתחילות לקבל "הנחות", לרבות שינויים בהסדרתן המגדרית. כחוקרת ילידית אני מסיקה ששינוי זה אינו נובע מיחסי כבוד שדת האסלאם רוחשת לאנשים מבוגרים ואף לא מתפיסת האישה בגיל אמצע החיים כבעלת שיקול דעת ושליטה בהתנהגותה. ככל הנראה, המקור העיקרי לכך הוא התפיסה שמגיל אמצע החיים האישה נחשקת פחות מבחינה מינית בעיני בני המין הגברי ותפקידה מתרכז בגידול הדור הבא.

בדומה לוויילארד, ועל-פי חווייתן הסובייקטיבית של הנשים בגיל אמצע החיים, כאשר נשאלו "למה ללמוד נהיגה בגיל אמצע החיים?", רובן ענו כי אינן מתייחסות לגילן כמכשול, והן אף מרגישות צעירות יותר. מצב זה שבו הנשים מרגישות צעירות מגילן הכרונולוגי, הגיל הסובייקטיבי, נמצא כבעל השפעות חיוביות על מצבן הכללי (Diehl et al., 2014). גם אם הנהירה של נשים ערביות-פלסטיניות בישראל בגיל אמצע החיים ללמוד נהיגה ולקבל רישיון נהיגה מתאפשרת בתוך אתרי הדיכוי הפטריארכליים, הרי היא עדיין ראויה לשבח בגלל ההעצמה המתלווה אליה מתחילת התהליך.

קבלת רישיון הנהיגה הוא תהליך גדוש משמעויות, והנשים משיגות בו העצמה ועצמאות משום שהן מסתייעות באסטרטגיות של שינוי מאזני הכוח בתוך החברה הפטריארכלית. התהליך משנה גם את השקפתן של הנשים, מעלה את מודעותן לסוגיות חברתיות, מגביר את חשיפתן לשטח הציבורי, מספק הזדמנויות לאינטראקציה ומשפיע על המנהגים החברתיים בסביבתן. נוסף על כך, הוא תורם לשינוי במעמדן החברתי והחברתי-כלכלי, משפר את תחומי הבחירה שלהן לנגישות לפעילויות, מגביר את העצמתן ואת האוטונומיה שלהן ועושה אותן ערניות לצורכיהן.

הידיעה שנשים אינן קבוצה הומוגנית דורשת התייחסות לסוגיה הנחקרת מתוך מיקומים מובחנים של השכלה, מקום יישוב, תעסוקה, רמת דתיות ומצב משפחתי על-ידי ניתוח מוצלב. יתר על כן, התהליך שקדם לקבלת רישיון הנהיגה הוא מכוון, מלא אתגרים ומשמעויות ומחייב בחינה נפרדת של הסיבות שהביאו נשים אלו להתחיל ללמוד נהיגה דווקא בגיל אמצע החיים, וכן בחינה של העומד או העומדים בבסיס ההחלטה, של החסמים וההתנגדויות ואופן ההתמודדות של הנשים עמן ושל השלכות קבלתן של רישיון הנהיגה בגיל אמצע החיים על איכות חייהן. נושאים אלו נחקרים במחקר המשך (עבד אל רחים, בהכנה).

מקורות

- אבו-בקר, ח' (2008). רווחה, מודרנה ומסורת: התמודדות של נשים פלסטיניות בישראל עם שינויים במסגרת חייהן. בתוך ע' מנאע (עורך), ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה כלכלה (2) (עמ' 359-384). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. אוחזר מתוך <https://www.vanleer.org.il>
- אבו-רביעה-קווידר, ס' (2005). מתמודדות מתוך שוליות: שלושה דורות של נשים בדואיות בנגב. בתוך ה' דהאן-כלב, נ' ינאי ונ' ברקוביץ (עורכות), נשים בדרום: מרחב, פריפריה ומגדר (עמ' 86-108). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- אבו-רביעה-קווידר, ס' (2010). סובייקטיביות במחקר נרטיבי: המקרה של מחקר פמיניסטי-ילידי. בתוך ר' תובל-משיח וג' ספקטור-מרזל (עורכות), מחקר נרטיבי: תאוריה, יצירה ופרשנות (עמ' 155-176). ירושלים: מאגנס.

אבורביעה־קווידר, ס' ווינר־לוי, נ' (עורכות). (2010). נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

אוסצקי־לזר, ש' (2009). לא כמו אמי: נשים מעצימות את עצמן – המקרה של כפר קרע. ירושלים: האוניברסיטה העברית, בית הספר ע"ש פדרמן למדיניות ציבורית וממשל, מרכז שאשא למחקרים אסטרטגיים [מאמר אלקטרוני]. אוחזר מתוך <https://www.sarahozacky.com>

אור, ע' (2016). זוגיות חדשה (פרק ב) באמצע החיים מנקודת מבטן של נשים יהודיות בישראל (עבודת דוקטורט). רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן.

אליאס, ו' (2008). השפעת דפוסי הפעילות היומית על תאונות דרכים: חקרי אירוע לשובים נעקפים (עבודת דוקטורט). חיפה: הטכניון.

בן־עמי ארד, ד' (2004). מכונית משל עצמה: על נהיגה ומנהג בקרב נשים פלסטיניות אזרחיות ישראל (עבודת מ"א). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

בקר, ד' (2006). כשאדיפוס גדל: הפסיכולוגיה במחצית השנייה של החיים. תל אביב: אריה ניר.

ברכאת, א' (2016). אסטרטגיות ופרקטיקות פעולה של נשים דרוזיות כנגד יחסי כוח מרובים (עבודת דוקטורט). רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן.

גילת, ע' (2006). נשים חוות העצמה דרך הלימודים הגבוהים: סיפורן של סטודנטיות יהודיות, ערביות לא דתיות ודתיות (עבודת דוקטורט). חיפה: אוניברסיטת חיפה.

גרא, ר' (עורך). (2015). ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה (7). ירושלים: מכון ון ליר. אוחזר מתוך <https://www.vanleer.org.il>

ג'בארין, י' (2010). על מעמדו החוקתי של המיעוט הערבי בישראל: הצעה חדשה לסדר מדינה וחברה, (1)7, 105–140.

ג'מאל, א' ובסול, ס' (2011). עדיין כפופות: ייצוג האישה בעיתונים הערביים הארציים. נצרת: אעלאם, מרכז תקשורת לחברה הערבית־פלסטינית בישראל.

הרצוג, ח' (2009). מהו הפוליטי: מבטים פמיניסטיים. תיאוריה וביקורת, 34, 155–163.

הרצוג, ח' (2014). דרכים לדעת – דמיון של התנגדות: מבט פמיניסטי על ריאיון העומק בחברה המרואיינת. בתוך מ' קרומר־נבו, מ' לביא־אג'אי וד' הקר (עורכות), מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות (עמ' 32–53). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

חאג'־יחיא, מ' (2005). על האופי הפטריארכלי של החברה, אי־שוויון בין נשים וגברים ואלומות נגד נשים במשפחה: המקרה של החברה הפלסטינית. עדאלה, 20 [גיליון אלקטרוני]. אוחזר מתוך <https://www.adalah.org/uploads/oldfiles/newsletter/heb/nov05/fet.pdf>

חידר, ע' (2013). צמיחתו וגיבושו של המעמד הבינוני הערבי בישראל. מנבר־במה, 8 [גיליון אלקטרוני], ירושלים: מכון ון ליר. אוחזר מתוך <http://forum.vanleer.org.il>

חסן, מ' (2006). הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה. בתוך ד' זרעאלי, א' פרידמן, ה' דהאן-כלב, ח' הרצוג, מ' חסן, ח' נוה וס' פוגל-ביז'אווי (עורכות), מין, מגדר ופוליטיקה (עמ' 267-305). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

יזבק, ה' וקוזמא, ל' (עורכות). (2017). מעמד אישי ומגדר: נשים פלסטיניות בישראל. חיפה: פרדס.

יחיא-יונס, ת' והרצוג, ח' (2005). מגדר ומשטר שיח המולתי: בחירות מקדימות בחמולות לקביעת מועמדים לרשויות המקומיות בישובים הערביים-הפלסטיניים בישראל. מדינה וחברה, 5, 1077-1101.

כנסת ישראל (2018, 26 ביולי). חוק יסוד: ישראל - מדינת הלאום של העם היהודי.

אוחזר מתוך https://fs.knesset.gov.il/20/law/20_lsr_504220.pdf

כרכבי-סבאה, מ' (2017). נישואין הומוגמיים בהשכלה בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל. סוציולוגיה ישראלית, יט(1), 92-119.

לויין-פריימן, י' (2014). The "F" word: האם יש ליידע את משתתפי המחקר שמדובר במחקר פמיניסטי ובחוקרת פמיניסטית: השלכות, תגובות מרואיינים ורפלקסיה על דילמת הידוע. בתוך מ' קרומר-נבו, מ' לביא-אג'אי וד' הקר (עורכות), מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות (עמ' 94-111). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

ליבליך, ע' (1986). מעברים ומשברים של אמצע החיים אצל נשות קריירה מצליחות. מגמות, כט, 256-267.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2015). לקט נתונים מתוך הסקר החברתי 2013 בנושא תעסוקה. הודעה לתקשורת מ-14 בינואר, 2015 [גרסה אלקטרונית]. אוחזר מתוך

https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2015/008/19_15_008b.pdf

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2016). בני 15 ומעלה, לפי קבוצת אוכלוסייה, שנות לימוד, גיל ומין. שנתון סטטיסטי לישראל 67 [גרסה אלקטרונית]. אוחזר מתוך

https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2016/8.%20shnatoneducation/st08_72.pdf

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2018). שנתון סטטיסטי לישראל 69 [גרסה אלקטרונית]. אוחזר מתוך

https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2018/3.%20shnatonvitalstatistics/st03_13.pdf

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2019א). מורשים לנהוג, 2018, לוח 4, פרסום מס' 1757 [גרסה אלקטרונית]. אוחזר מתוך

<https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2019/1757/t04.pdf>

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2019ב). נתונים מסקר כוח אדם לחודש דצמבר, לרבעון הרביעי ולשנת 2018. הודעה לתקשורת מ-31 בינואר, 2019 [גרסה אלקטרונית]. אוחזר

מתוך https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2019/033/20_19_033b.pdf

מלר, ט' (2017). שוליות מרובה: אימהות יחידניות בחברה הפלסטינית בישראל. תל אביב: רסלינג.

מנאע, ע' (עורך). (2008). ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה (2). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

סמוחה, ס' (2017). לא שוברים את הכלים: מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל 2015. חיפה: פרדס.

סער, ע' (2007). "קוויה": על נשים חזקות בחברה הפלסטינית בישראל. בתוך ח' הרצוג, ט' כוכבי, ש' צלניקר ור' ברייר-גארב (עורכים), דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרכות בישראל (עמ' 369-393). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

עבד אל רחים, מ' (בהכנה). גבירתי, את נוהגת 'לחיות' טוב? קבלת רישיון נהיגה של נשים ערביות-פלסטיניות בישראל בגיל אמצע החיים: משמעות, השלכות ואיכות חיים. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

עזאיוזה, פ', אבו-בקר, ח', הרץ-לורוביץ, ר' וגאנס, א' (2009). נשים ערביות בישראל: תמונת מצב ומבט לעתיד. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

עלי, נ' וענבר, ש' (2011). מי בעד שוויון? שוויון בין ערבים ליהודים בישראל: סיכום מחקר עמדות. ירושלים וחיפה: עמותת סיכוי.

עמית, ה' (2012). רדיקליות חופשיות: הבחירה בחיים ללא רבייה בקרב לסביות פלסטיניות בישראל (עבודת דוקטורט). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

ע'אנס, ה', עלי, נ' ואבו ג'אבר-נג'ם, ע' (2005). עמדות בנוגע למעמדה וזכויותיה של האישה הפלסטינית בישראל. נצרת: עמותת נשים נגד אלימות.

פופר-גבעון, א' ואל-קרינאוי, ע' (2007). מרפאות ערביות מסורתיות בישראל והעצמתן את הפונות לטיפולן. מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית, 5, 67-91.

קינן, ת' ובר, ד' (2006). ניידות בקרב נשים ערביות בישראל. חיפה: ארגון כיאן.

רודניצקי, א' (2014). הערבים אזרחי ישראל בפתח המאה העשרים ואחת (מוזכר 139). תל אביב: המכון לחקר ביטחון לאומי.

שיהי, ג' (1999). מעברים חדשים: מיפוי חיך על ציר הזמן (תרגום: ט' נתיב). תל אביב: זמורה ביתן.

Abrams, L. S. (2003). Contextual variations in young women's gender identity negotiations. *Psychology of Women Quarterly*, 27(1), 64-74.

Anderson, C. (2019). *Discourses of ageing and gender: The impact of public and private voices on the identity of ageing women*. Switzerland: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-96740-0_1

Bassiouny, R. (2009). *Arabic sociolinguistics*. Edinburgh, Scotland: Edinburgh University Press.

- Bergstad, C. J., Gamble, A., Hagman, O., Polk, M., Gärling, T., & Olsson, L. E. (2011). Affective–symbolic and instrumental–independence psychological motives mediating effects of socio-demographic variables on daily car use. *Journal of Transport Geography, 19*(1), 33-38.
- Birnbaum, G. E., Cohen, O., & Wertheimer, V. (2007). Is it all about intimacy? Age, menopausal status, and women's sexuality. *Personal Relationships, 14*(1), 167-185.
- Corbin, J. M., & Strauss, A. (1990). Grounded theory research: Procedures, canons, and evaluative criteria. *Qualitative Sociology, 13*(1), 3-21.
- Dare, J., & Green, L. (2011). Rethinking social support in women's midlife years: Women's experiences of social support in online environments. *European Journal of Cultural Studies, 14*, 473-490.
- Dennerstein, L., Dudley, E., & Guthrie, J. (2002). Empty nest or revolving door? A prospective study of women's quality of life in midlife during the phase of children leaving and re-entering the home. *Psychological Medicine, 32*(3), 545-550.
- Diehl, M., Wahl, H. W., Barrett, A. E., Brothers, A. F., Miche, M., Montepare, J. M., ... & Wurm, S. (2014). Awareness of aging: Theoretical considerations on an emerging concept. *Developmental Review, 34*(2), 93-113.
- Dolberg, P., & Ayalon, L. (2017). Subjective meanings and identification with middle age. *The International Journal of Aging and Human Development, 87*(1), 52-76.
- Farhat, E. O. M. (2013). Gender, power, politeness and women in the Arab society. *International Refereed & Indexed Journal of English Language & Translation Studies, 1*(1), 50-60.
- Gullette, M. M. (2011). *Agewise: Fighting the new ageism in America*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Habiba, U., Ali, R., & Ashfaq, A. (2016). From patriarchy to neopatriarchy: Experiences of women from Pakistan. *International Journal of Humanities and Social Science, 6*(3), 212-221.
- Hesse-Biber, S. N. (2007). Feminist research: Exploring the interconnections of epistemology, methodology and method. In S. N. Hesse-Biber (Ed.), *Handbook of feminist research: Theory and praxis* (pp. 1-28). Thousand Oaks, CA, London, England, & New-Delhi, India: Sage.
- Joseph, S. (1999). My son/myself, my mother/myself: Paradoxical relationalities of patriarchal connectivity. In S. Joseph (Ed.), *Intimate selving in Arab families: Gender, self, and identity in Arab families* (pp.174-190). Syracuse, NY: Syracuse University Press.

- Kandiyoti, D. (1988). Bargaining with patriarchy. *Gender and Society*, 2, 273-290.
- Kern, L. (2005). In place and at home in the city: Connecting privilege, safety, and belonging for women in Toronto. *Gender, Place, and Culture*, 12(3), 357-377.
- Lochlan, S. S. J. (2002). Urban errands the means of mobility. *Journal of Consumer Culture*, 2(3), 385-404.
- McKinley, N. M. (2011). Continuity and change in self-objectification: Taking a life-span approach to women's experiences of objectified body consciousness. In R. M. Calogero, S. Tantleff-Dunn, & J. K. Thompson (Eds.), *Self-objectification in women: Causes, consequences, and counteractions* (pp. 101-115). Washington, DC: American Psychological Association.
- Naz, A., & Hafeez-ur-Rehman, H. (2011). Socio-economic and political obstacles in women's empowerment in Pakhtun society of district Dir (L), Khyber Pkhtunkhwa, Pakistan. *FWU Journal of Social Sciences*, 5(1), 51-72.
- Noack, E. (2011). Are rural women mobility deprived? A case study from Scotland. *Sociologia Ruralis*, 51(1), 79-97.
- Olmsted, J. C. (2005). Gender, aging, and the evolving Arab patriarchal contract. *Feminist Economics*, 11(2), 53-78.
- Porter, G. (2011). "I think a woman who travels a lot is befriending other men and that's why she travels": Mobility constraints and their implications for rural women and girls in sub-Saharan Africa. *Gender, Place, and Culture*, 18(1), 65-81.
- Raju, S. (2005). Gender and empowerment: Creating "thus far and no further" supportive structures – A case from India. In L. Nelson & J. Seager (Eds.), *A companion to feminist geography* (pp.194-207). Oxford, England: Blackwell.
- Reinharz, S. (1992). *Feminist methods in social research*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Scholten, C., Friberg, T., & Sanden, A. (2012). Re-reading time-geography from a gender perspective: Examples from gendered mobility. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 103, 584-600.
- Varghese, T. (2011). Women empowerment in Oman: A study based on women empowerment index. *Far East Journal of Psychology and Business*, 2(2), 37-53.
- Wambui, J. (2013). *An introduction to feminist research*. Nairobi, Kenya: University of Nairobi.

- Willard, F. (1895). *A wheel within a wheel: How I learned to ride the bicycle, with some reflections by the way*. Bedford, MA: Applewood Books. (originally published by Fleming H. Revell.)
- Yount, K. M. (2006). Aging: Arab states. In S. Joseph (Ed.), *Encyclopedia of women & Islamic cultures: Family, body, sexuality and health* (pp. 1-3). Boston, MA: Brill.

